

HANS LEOKE – RAAMATUKAUPMEES JA KIRJASTAJA

Linda Sarapuu, Viljandi Linnaraamatukogu peaspetsialist

Eesti raamatu ajaloos on tähtis koht raamatukaupmeestel ja kirjastajatel, kes tegutsesid hoogsalt 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi esimesel poolel. Nad olid enne kirjastusühisuste loomist üksikute trükikojaomanike kõrval ainsad kirjanduse väljaandjad, samuti oli neil kaalukas osa eestikeelse kirjasona levitamises.

Tähtsamate eesti raamatukaupmeeste-kirjastajate hulka kuulub Viljandis tegutsenud Hans Leoke (8.01.1853/vkj 27.12.1852 – 16.08.1919), kelle viljakas tegevus väärib kahtlemata veel tänaselgi päeval meelde-tuletamist.

Noorusaeg

Hans Leokese elu- ja tegevuspaik oli Viljandi linn ja selle lähem ümbrus.

Ta sündis Viljandi lähistel Vana-Võidu vallas vaeses mõisapuusepa peres. Isa Jaak Leokest (1813–1867) kutsuti rahvasuus meister Jaaguks, sest ta oli kuldsete kätega mees, kelle ehitatud oli hulk valla taluhoo-neid. Pere neljast lapsest oli viimasena sündinud Hans ainus, kes ellu jäi, teised surid varakult. Pärast poja sündi halvenes ema tervis ja kaheksa kuud hiljem sulges ta igaveseks silmad. Kadri Leoke (neiuna Vardja) oli vaid kolmekümne viie aastane. Poissi, kes polnud veel aastasekski saanud, hakkas hooldama ema õde. Hansul tuli juba varakult käia suviti karjas ning teha kergemaid talutöid. Kuigi poiss oli väga õpihimuline, pidi ta Arumetsa vallakooli majanduslike raskuste pärast pooleli jätma.

Esialgse kiindumuse kirjasona vastu sai Hans Leoke just kodust. Isa oli ärksa vaimuga mees, kes kasinast teenistusest hoolimata tõi linnast tulles nii mõnigi kord raamatu kaasa, samuti käis peres „Perno Postimees“.

Elul oli järjekordne hoop varuks: Hans oli alles 15-aastane, kui suri tema isa. Kidura tervisega, vanemateta noorukil tuli nüüdsest peale täielikult mehe eest väljas olla ja elus hakkama saada. Töökus ja visadus said määravateks omadusteks, mis aitasid tal elus edasi jõuda. End iseseisvalt täiendades õnnestus 17-aastaselt noorukil teha sisseastumiseksamid Viljandi kihelkonnakooli. Kahjuks tulid õpingud jällegi aineliste raskuste tõttu katkestada. Noormees läks tööle Karula, tollal Uue-Võidu mõisa

Hans Leoke 1880. aastatel.

turbatööstusesse, algul lihttöölise, hiljem kontoriametnikuna.

Töö kõrvalt õppides, saades vahetevahel nõu ja abi kohalikult koolmeistrilt, õnnestus Leokesel 1872. aastal Viljandi kreiskoolis teha koolmeistrieksam ja saada kutsetunnistus. Ta täiendas end ka Tartu I (saksa) õpetajate seminari kursustel. Esimeseks töökohaks sai Kuude kool, kus koolmeistriametit pidas Jaan Ruut. Leoke asus tööle tema abilisena. Saanud esimesed kogemused, töötas ta mõnda aega Leiaru koolis, kust ta 1876. aastal edutati Arumetsa vallakooli iseiseivaks koolmeistriks. Siin töötas ta 1890. aastani.

Mõningase pildi tollasest vallakoolist annab Hans Leokese

koostatud aruanne 1887/1888. aasta koolitöö kohta (EKM EKLA, f. 24, m. 15: 2, l. 19–21).

Õpilasi oli koolis 116, neist 71 poissi ja 45 tüdrukut. Õppeaasta kestis 19. oktoobrist 16. aprillini. Koolis õpetati vene keelt, katekismust, piiblitlugu, lugemist, õigekirjutust, laulu, geograafiat ja rehkendust. Et Leoke oli lõpetanud Tartus käsitöökursused, kus õpetati tarbe- ja iluasjakeste valmistamist ning raamatuköitmist, olid ka käsitöötunnid. Kool oli valla ülalpidamisel ja mõisahärra toetas seda 10-rublase rahasummaga. Leokese tasu õpetamise eest oli 60 rubla aastas.

Koolmeistriaastad olid viljakad. Ta võttis agaralt osa kohalikest seltsitegevusest, saatis „Sakalale“ kooliteemalisi kaastöid, kogus Jakob Hurdale rahvaluulet, kuulus Eesti Kirjameeste Seltsi, oli Carl Robert Jakobsoni ideede pooldaja, aitas kaasa Eesti Aleksandrikooli loomisele jne.

Leokese ehk Võidu-Hansu eestvedamisel loodi 1882 raamatukoguselts. Järgnes mängukoori asutamine. Selts tegutses edukalt kümme aastat, siis see likvideeriti ja varad anti üle uuele seltsile Kevade.

Elu kulges ülesmäge ka isiklikus plaanis. 1. detsembril 1885 abiellus 33-aastane Hans Leoke 18-aastase taluneiu Mari Töllasepaga. Järgmisel aastal sündis poeg Jaan ja kaks aastat hiljem, 1888. aastal teinegi poeg,

kes sai isa järgi nimeks Hans (EKM EKLA, f. 224, m. 22: 10)

Mõõnaperiood saabus Leokeste ellu, kui pereisa koolmeistriametist vallandati. Koolides käis venestusreform ning vallandamise põhjusteks toodi, et Leoke ei oska vene keelt ja osales usuvabaduse kaitseks märgukirja kirjutamises.

Perekonnale oli vallandamine ränk hoop, sest ka korterist tuli lahkuda. Vaja oli kiiresti uut töökohta. Viljandi pastori Westrén-Dolli abiga õnnestus Leokesel tööd saada Suure-Kõpus *Louisenhütte*'i masinavabrikus, rahvasuus Punavabrikus (asutatud 1860), kus ta töötas kirjutaja ja arvepidajana viis aastat. Vabriku poolt olid palgale lisaks tasuta korter ja aiamaa. 1892. aasta maikuus sai Leokeste pere rikkamaks veel ühe poja võrra, kellele pandi nimeks Peeter.

Näiliselt hakkas elu uuesti rööbastesse minema, aga sisemist rahulolu polnud. Vastuolulised teod ja mõtted olid sel eluperioodil Leokesele üsna iseloomulikud. Ühes oma päeviku pihtimuses „Hiline ärkamine ehk õige arusaamine“ tunnistab ta, et pole suutnud teha hästi seda, mida on tahtnud, kuigi on ööd ja päevad tööd rüganud. „Minu tänised kirjatööd, luuletused, jutud, mõistukõned, kõnepidamised on tänini kõik veel trükkimata“ (EKM EKLA, f. 224, m. 9: 2, l. 41).

Arusaamine, et kirjamehena ei suuda ta endast jälge jätta, tekitas Leokeses kibedustunde. Edasine elukäik näitab, et kuigi mitte kirjamehena, suutis ta oma tegevusega Eesti kultuurilukku siiski jälge jätta.

Hans Leoke raamatukaupmehe ja laenuraamatukogu pidajana

19. sajandi teisel poolel toimus eestikeelse trükisõna arengus murrang. Raamatukultuuri suurt edasiminekut näitab eelkõige eestikeelse raamatute arvu kasv. Kui 1880. aastal trükiti eesti keeles ainult 135 raamatut ja brošüüri, siis 1910. aastal ilmus neid juba 541 ja 1913. aastal 702 (Antik 1936, 28–29). Kasvav raamatuhulk andis hoogu ka raamatukaubanduse laienemisele, sest oli, mida levitada, müüa ning osta. 1900. aastal müüdi eestikeelseid trükiseid 53 kaupluses, 1903. aastal aga enam kui 160 kaupluses (Puksoo 1973, 196).

Eesti raamatukauplusi pidasid õpetajad, kirjanikud, trükikojaomanikud, kirjastajad, raamatukõitjad ja endised rändraamatukaupmehed. Hans Leokese raamatukaubanduslik tegevus algas rahvusliku liikumise mõõnaperioodil. Seda enam väärib tähelepanu tema otsus asutada Viljandisse eestikeelseid raamatuid müüv kauplus. Kauplemine

Hans Leokese perekond 1906. aastal. Taga: Peeter, Jaan ja Hans jun; ees: Hans, Elmar ja Mari. Foto VMF 75: 718.

eestikeelse trükisõnaga oli linnas halval järjel, nõudmine selle järele aga suurenes koos eesti elanike arvu kasvuga linnas.

Viljandis oli mitu saksa raamatukauplust: K. Kreutzdahli (asutatud 1862), J. E. Karowi (1863), G. Lehrfeldti, G. Rosenbergi ja Fr. Feldti oma.

Nüüd asutas Hans Leoke Viljandisse esimese eesti raamatukaupluse.

Kaupluse asutamise aastail töötas Leoke ise veel Suure-Kõpu *Louisenhütte*'i vabrikus, sest äritegevuseks oli vaja kapitali koguda. Esialgseks ärijuhiks pidi saama ta noor naisevend Aadu (Ado) Tõllasepp, kes mõni aasta hiljem ka ise trükikoja ja raamatukaupluse asutas. Äriruumid leiti Veski ja Harjutuse, nüüd Jakobsoni ja Koidu tänava nurgal Hentsoni majas, kus üüri nõuti 80 rubla aastas ja pinda oli ligikaudu 18 ruutmeetrit (EKM EKLA, f. 224, m. 20: 15, l. 30). Esimesed tulusad näpunäited ja kaubad saadi Tallinna raamatukaupmehelt Gustav Pihlakaselt ja „Postimehe“ toimetajalt Karl August Hermannilt Tartust. Oma väljaandeid tõi müügile Leokese koolivend Mats Tõnisson. Leoke pani müügile veel oma isiklikke raamatuid ning äri ukсед võidi lahti teha.

1890. aastal Liivimaa kubernerile saadetud palvekiri sai jaatava vastuse ja raamatukauplus avati 23. jaanuaril 1891. Pood asus elava liiklusega keskuses: läheduses olid poeglase gümnaasium, kohtumaja, lauluselts Koit, Viljandi Eesti Põllumeeste Selts, linna päevapiltnik jm.

Enne lõpliku asukoha leidmist paiknes kauplus mitmes kohas. Ajal, kui see töötas Lossi tänaval A. Lohrbergi majas (see on ka praegu alles), kolis Leoke maalt linna ja hakkas ise äri juhtima. 1896. aastal alustas Leoke 44-aastase mehana oma elu uues ametis, kus ta saavutas peagi edu ja tuntust. Samal aastal sündis perre neljas poeg Elmar Osvald. Veidi hiljem (1901) tuli ilmale viies poeg, kuid kahjuks suri ta juba nädal pärast sündi.

Esimesed töönädalad kujunesid uues ja harjumatus keskkonnas üsna raskeks, kuid kõigest hoolimata äri edenes ja ruume oli vaja laiendada. 1900. aastal vabanes suurem pind kesklinnas Tartu tänav 15 Tallinna kaupmehe L. Grafi majas, kus seni olid tegutsenud trahter ja õllepood. Siin töötas kauplus aastatel 1900–1907 (EKM EKLA, f. 224, m. 92: 14).

Paralleelselt raamatukauplusega pidasid Leokesed Lossi uulits 16 (nn L. Grafi keldripoes) väikest koloniaalkauplust ning pudupoodi mänguasjade ja hauapärgade osakonnaga. Võeti vastu ka teenustõid. Kauplus oli Mari Leokese nimel (EKM EKLA, f. 224, m. 92: 14).

Leoke plaanis pärast kolimist Tartu uulits 9 majja koondada kõik

H. Leokese raamatukaupluse maja Lossi ja Tartu tänava nurgal. 1930. aastate lõpul ehitati selle asemele EVE hotell.

osakonnad, sest sealsed äriruumid olid avarad ja moodsad. Kahjuks sai Leoke siin asuda ainult paar aastat. 1909. aastal üürileping katkestati, sest maja kuulus A. Tõllasepale, kel oli seal oma trükikoda ja raamatukauplus (selles majas on asunud ja asuvad praegugi kauplused ning on olnud ajalehe „Sakala“ toimetus).

Samal ajal vabanesid Tartu uulits 11 Rosenberg-Schmidti majas äriees Eduard Pohli kaubamaja lõpetamise järel ruumid, mis olid küll avarad, kuid võrdlemisi madalad ja väikeste vaateakendega. Selles hoones asus Leokese äri aastatel 1909–1936 kuni maja lammutamiseni (EKM EKLA, f. 224, m. 20: 15, l. 41). Selle asemele ehitati 1930. aastate lõpul suur kivimaja, kus on tegutsenud raamatukauplus, kangapood ja teisel korrusel restoran (nüüdne Grand Hotel EVE).

Tartu tänav 11 majas möödusid Leokese viljakaimad tööaastad raamatukaupmehe ja kirjastajana. Siin elas ja töötas ta kuni oma maise teekonna lõpuni.

Ühes raamatukaupluste arenguga hakkas kasvama laenuraamatukogude arv, sest need loodi kaupluste juurde. Laenuraamatukogu ülesanne oli pakkuda raamatuid ajutiseks kodus kasutamiseks kindla tasu eest. Kogu oli avalik igale soovijale nii linnas kui maal, seega oli see rahvaraamatukogu eelkäija. Lisaks müügil oleva kirjanduse laenutamisele võimaldasid kogud otstarbekalt kasutada lattu seisma jäänud raamatuid.

Leoke avas laenuraamatukogu kaupluse asutamisega samal aastal (1891).

Kogu käikulaskmise ajal oli selles ümmarguselt 700 erinimelist teost, sajandi alguseks suurenes arv juba 4200-ni (EKM EKLA, f. 224, m. 20: 15, l. 49). Kirjandust anti koju kuni kümneks päevaks, maale isegi neljaks nädalaks. Tagatist nõuti raamatu hinna ulatuses, väärtuslikumate puhul ka rohkem. Lugemisraha oli kuni 1917. aastani 10% raamatu hinnast, pärast seda 2–5%.

Leokese laenukogu kõrval tegutses Viljandis veel hulk eestikeelset kirjandust pakkuvaid raamatukogusid. Nimetagem neist Viljandi karskusseltsi Vabadus raamatukogu (1892), A. Tõllasepa raamatukaupluse laenukogu (1894), Viljandi Eesti Käsitöölise Abistamise Seltsi raamatukogu (1908), Viljandi Esimese Lugemisringi raamatukogu (1911), Koidu Seltsi raamatukogu (1912) ja Viljandi Maakonna Õpetajate keskraamatukogu (1914).

Oma tegevust igal viisil laiendades tõusis Leoke nimekate eesti raamatukaupmeeste hulka. 1910. aastal sai ta teise gildi kaupmeheks ja pälvis linnakodaniku seisuse, mis andis õiguse linnavalitsuse valimistest osa võtta ja saada valitud linnavolikogusse. Leokese äritegevus arenes kuni Esimese maailmasõjani aina tõusvas joones. Kuigi tal ei olnud raamatukaupmehe ametiks mingisugust ettevalmistust, suutis ta olla ettevõtlik ja arukas ärijuht.

Takistusi ületada ja edasi püüda oskas ta juba varasest noorusest peale. Oma päevikusse on ta punktide haaval kirja pannud, mida ta tahab oma igapäevases tegevuses silmas pidada. Mõned näited: „Ole kokkuhoidlik – iseäranis ajaga, sest kõike muud võid enesele võita, kuid üksnes ei mitte aega“, „Iga asi olgu tingimata oma koha peal“, „Tee nii palju õigust kui vähegi võimalik ja ära iseennast ilmiski peta“ (EKM EKLA, f. 224, m. 9: 2, l. 55–56).

Et äritegevus aina laienes ja Leoke oli juba üsna eakas mees, oli vaja mõelda tulevikule. Nii saatis ta oma vanema poja Jaani 1913. aastal ühte Euroopa suuremasse raamatukaubanduse keskusesse Leipzigi.

Jaan Leoke 1918. aastal. Foto Jaan Riet.
Eesti Filmiarhiiv, 4-5321.

Jaan õppis seal mõnda aega, kuid edasistele plaanidele tõmbas kriipsu peale Esimene maailmasõda. Vana Leoke oli Jaani teele saatnud suurte lootustega. Ta kirjutab pojale Leipzigsisse: „Ka mul oli noores põlves palav soov ilma laiemalt vaadata, aga olud ei andnud selleks mahti ning nüüd tunnen sellest suurt rõõmu, et minu nooruses ihaldatud soov sinus täide läheb“ (EKMEKLA, f. 224, m. 18: 6). Jaanist sai küll isa töö jätkaja, kuid isa lootusi ta päriselt ei õigustanud.

Äritegevuse arendamiseks eesmärgil suhtles Leoke väga paljude isikute ja asutustega. Näiteks 1905. aastal on tema raamatukauplusest saadetud 215

adressaadile 746 kirja, 1914. aastal aga juba 882 adressaadile 2758 kirja.

Mahukas on ka sissetulnud kirjade hulk. Säilinud on 5581 kirja 2873 isikult, asutuselt ja organisatsioonilt (Nagelmaa 1974, 153).

Ärisuhted olid Leokesel kõikide Eesti suuremate raamatukaupmeeste ja kirjastajatega, kirjastusühisuste ja ajalehtedega. Kaupluse juures asus ajakirjanduskontor. Enamiku kirjavahetusest moodustavad äridokumendid, nimekirjad ja arved. Juba kaupluse algusaastail tekkis tihe kontakt Tallinna raamatukaupmehe Gustav Pihlakasega. Nad tellisid teineteiselt raamatuid ja muudki kaupa. Sageli saatis Pihlakas oma ärijuhi Viljandisse läbirääkimistele. Ta kirjutab Leokesele: „Sellega on mul au Teile teatada, et minu ärijuhataja härra Carl Lemberg nende päevade sees Teie juurde mitmesuguste äriasjade üle läbi rääkima tuleb. Loodan, et ka seekord mind oma tellimistega austama saate“ (EKMEKLA, f. 224, m. 69: 28).

Jakob Ploompuuga suhtles Leoke 1896. aastast. Kirjades on juttu kirjanduse vahetamisest, raamatutellimustest jm. Mõnikord leidub tellimiskirjas korruga 50 raamatut. Hoolega on oldud kursis teineteise kirjastuses ilmunud väljaannetega. Novembris 1914 kirjutab Ploompuu: „Palun kohe uue nimekirja jaoks teatada, missugused uued raamatud Teil pärast viimast nimekirja trükkimist on ilmunud. Kui trükitud nimekirja saadate, siis olgu uued iseäranis märgitud, muidu jäävad tähelepanemata“ (EKM EKLA, f. 224, m. 70: 7).

Raamatukaupluse rajamise algusest peale on Leokesel olnud ärilised sidemed K. Söödi trükikoja ja raamatukauplusega. Leoke on peale raamatute vahetamise lasknud oma väljaandeid Söödi trükikojas trükkida.

Ka Noor-Eesti kirjastusega suhtles Leoke üsna tihedalt. 28. aprillil 1913 kirjutab Noor-Eesti, et saatis „Postimehe“ pakis Leokesele igast raamatust 20 eksemplari. Samas teatab veel: „Teie poolt tehtud ettepanekuga oleme nõus. Palume saata igat mängitavamat näitemängu üks compl meile komisjoni pääle. Lubad võib Teilt Viljandist nõutada“ (EKM EKLA, f. 224, m. 66: 39).

Leokese ärisidemed on ulatunud kaugemalegi kui Eesti piirid. Näiteks üksikuid raamatuid on ta tellinud Riiast Sichmanni kauplusest ja Praha kirjastusest Minerva. Muid raamatukauplusele tarvis minevaid kaupu on Leoke hankinud paljudest suuräridest ja ettevõtetest: paberikaupu H. Danzigerilt ja A. Jacobsonilt Riiast, koolitarbeid H. Kunzilt Nürnbergist ja Koolitarvete Keskärilt Helsingist, mänguasju V. Doinikovilt Peterburist ja L. Pahhomovilt Moskvast jne. Leoke omakorda varustas kirjatarvetega teisi väiksemaid raamatukauplusi, ametiasutusi ja koole Viljandis ning selle ümbruses. Tema laialdased ärisidemed soodustasid kirjanduse ja muude kaupade mitmekesist valikut kaupluses.

Viljandis tegutses 1903. aastal kaheksa raamatukauplust (Puksov, 1933, 151). Hiljem asutati neid juurde ja sajandi teiseks kümnendiks oli neid juba tublisti üle kümne. Leokese raamatukaupluse kõrval tegutses terve rida väiksemaid ärisid, nagu A. Renniti, A. Tõllasepa, J. Reevitsa, E. J. Mathsoni, T. Kurrikoffi, J. Ringi ja Kooliõpetajate Seltsi kauplus. Neid oli veelgi. Rennitil, Ringil ja Tõllasepal oli ka trükikoda.

Üldilmelt olid kauplused sarnased ning peale raamatute kaubeldi neis veel palju muuga. Nii võis ka Leokese kauplusest peale raamatute ja kirjatarvete osta mänguasju, postkaarte, pildiraame, eestikeelseid grammofoniplaate ja hauapärgi. Kevadel müüdi aedvilja- ja lilleseemneid, mesilasepidajatele rullpressiga valmistatud kunstkärgi ning võeti

vastu teenustöid: toimetati lõngu ja kangaid värvimisele ning villu ja linu ketramisele. Müüdi ka ajakirjandust ja võeti vastu lehetellimusi. Ajakirju ja ajalehti müüs Leoke mitmes teiseski linna müügikohas ning toimetas tellitu ka koju kätte. Ärisuhted olid kõigi eesti kesksete lehtede ja ajakirjade toimetustega. Lisaks kõigele organiseeriti teatrietendusi ja kontserte, trükiti peokuulutusi ning levitati pileteid.

Kogu selle kireva tegevuse juures jäi raamatukaupluse põhitegevuseks ja -ülesandeks siiski kirjanduse müümine ja levitamine. Uute raamatute ostu ja müügi kõrval organiseeris Leoke poes ka pruugitud raamatute ostu-müüki.

Säilinud inventariraamatute põhjal näeme, et kirjanduse sisuline valik oli mitmekesine. Siin müüdi eesti-, vene- ja saksakeelseid kooliraamatuid. Leidus mitmekesine ajalooliste, loodus-, tervise- ja põllumajandusraamatute valik. Kõige ulatuslikumalt oli esindatud ilukirjandus. Selle hulgas oli tähelepanuväärne koht näitekirjandusel, mis andis Leokese kauplusele teistega võrreldes teatud omapära. Üldiselt oli kaupluses müügil igasugust kirjandust, mis tol ajal eesti keeles ilmus.

Muukeelseid raamatuid leidis kooliõpikute ja vaimuliku kirjanduse hulgas, mõni üksik ka muul alal. 1915. aastal oli Leokese kaupluses müügil üle 4000 erinimelise raamatu (EKM EKLA, f. 224, m. 91: 1, l. 269).

Leoke varustas peale eraisikute kirjandusega ka kodukandis tegutsevaid seltside laenuraamatukogusid ning lugemisringe. Koos uuema kirjandusega saatis ta tavaliselt varem ilmunud raamatute pakumise: „Uued raamatud saan kohe peale nende ilmumist, sest et ma kõikide suuremate kirjastajatega otseses ärilises ühenduses olen. Raamatukogudele ja lugemisringidele annan raamatute tellimise korral 20% hinnaalandust“ (EKM EKLA, f. 224, m. 45: 9).

Leokest ja tema äri tundis hästi iga viljandlane ja raamatukaupluse teeneid on kasutanud mitu Viljandimaalt pärinevat kirjanikku ja kultuuritegelast.

Ado Reinvald saadab 1895. aastal müügiks oma kalendri kaaskirjaga: „Juba oma õnnetuma saatuse pärast palun ennast kui vana Viljandi laulikut südames kanda ja minu Kalendrit müüma paigas ette otsa saada“ (EKM EKLA, f. 224, m 73: 33).

Tabavalt on Leokest ja tema kauplust iseloomustanud Johannes Semper, kellele raamatukauplus jäi meelde koolipäevilt: „Tema poodi, kus müüdi sulgi, pliiatseid, õpikuid, vihikuid, ühesõnaga kõike, mis kooliskäijal vaja, kippusid lapsed meelsamini kui teistesse igavamatesse kauplustesse. Leoke oli lahke mees, kandis kuldprille ja suurt habet, ja

kuna ta ise väikest kasvu oli, ulatus ta pea parajasti üle leti nii kõrgele, et ta oma pruuni parraga kui luuaga vitriine pühkis. Ta suu ei seisnud kunagi vait. Igalt jõmpsikalt küsis ta, mis ta nimi on, kus ta elab, kus koolis ja mis klassis ta õpib, mis papa kodus teeb, ütles teda tundvat ja saatis talle terviseid“ (1969, 101–102).

Kaupluses abistas Leokest sageli vanem poeg Jaan. Nooremad pojad viibisid suhteliselt vähe isakodus. Algul käisid nad teistes linnades koolis, siis võeti maailmasõtta. Pärast olid nad siin-seal mujal ametis.

Leokese kirjastustegevus

Eesti raamatu arvuline kasv ja sisuline mitmekesisustumine poleks võimalikuks saanud edusammudeta kirjastustegevuses ja trükitegevuses. Kuni 19. sajandi lõpuveerandini kirjastasid eestikeelseid raamatuid trükikojad, kuid sajandi viimastel kümnenditel vähenes tunduvalt trükikodade kui kirjastajate osatähtsus. Nad hakkasid muutuma ainult kirjastaja tellimuste täitjaks. Tekkinud olukorras, kus raamatut oli lihtne trükkida (trükikodasid oli üsna palju), kuid raske müüa, muutus tootmises juhtivaks jõuks kirjastaja-raamatukaupmees.

Eestikeelsete raamatute kirjastajatena tegutsesid 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi algul kõik suuremad eesti raamatukaupmehed, nagu W. A. Just ja M. Vares Tartus, A. Busch, G. Pihlakas ja J. Ploompuu Tallinnas ning H. Leoke Viljandis. Raamatuid kirjastasid ka kultuuritegelane K. A. Hermann ja kirjanik K. E. Sööt.

Kirjastustegevuse eraldumine trükikojast ning seostumine raamatukaubandusega kutsus esile selle, et kirjastajad hakkasid endale trükikodasid soetama, sest ettevõtjaile osutus tulusamaks raamatuid ja ajalehti ise trükkida. Trükikoda ja kirjastus justkui taasühinesid, kuid juhtiv pool polnud enam trükikoda, vaid kirjastaja. 19. sajandi lõpul oli enamikul kirjastamisega tegelejalatel kas trükikoda või raamatukauplus, mõnel juhul ka mõlemad. Kirjastamine üksi ei olnud veel tasuvaks äriks muutunud.

Kirjastusettevõtted olid enamasti ühe peremehe omanduses ja seega sõltus toodang omaniku võimalustest, kultuuritasemest ning äriilisest vilumusest.

Peale kirjastaja etendas raamatute väljaandmises olulist osa tsen-suur. 1865. aasta tsensuurimäärus reglementeeris peale trükiste tsen-seerimise trükikodade tegevust, ajalehtede ja ajakirjade väljaandmist ning raamatukaubandust. Trükiste suhtes kehtis eeltsensuur. Kogu trükiasjandus oli allutatud siseministeeriumi juures tegutsevale trüki-

asjade peavalitsusele. Kohapeal tsenseerisid trükiseid ametnikud – tsensorid (Eesti kirjanduse ajalugu II 1969, 290).

Kirjastustegevus oli eelkõige äri, seetõttu anti suurel hulgal välja hästiminevat, kuid sisuliselt vaest kirjandust. Ka tolleaegne lugeja, kelle haridustase oli enamasti madal, eelistas tühiseid ning sentimentaalseid seiklus- ja armastusjutte tuumakamale kirjandusele. Samal ajal andsid aga kõik tolle perioodi tähtsamad kirjastajad välja palju häid raamatuid. Sellest lähtudes tulebki hinnata nende edasiviivat osa eesti raamatu arendamisel.

Kirjastajate-raamatukaupmeeste kõige intensiivsem tegevusaeg oli 20. sajandi esimesel aastakümnel. Edasi hakkas nende osa vähenema sedamööda, kuidas asutati kirjastusühinguid.

Hans Leoke asutas 1895. aastal kirjastuse, mis tegutses kõige elavamalt Esimese maailmasõja eel.

Tegevuse algus oli tagasihoidlik. Esimene raamat, mille Leoke kirjastas, oli M. Kampmanni „Keisri Aleksander III elu ja valitsus“ (Jurjev, Schnakenburg 1895).

Sajandivahetusel oli moes koostada mitmesuguseid ilukirjanduslikke valimikke.

1897. aastal andis Leoke välja „Eesti Nais-luuletajate Albumi: Kokku korjanud Elly Weltmann“ (Jurjev, K. Mattiesen). Kogumik sisaldab luuletusi kolmekümne kahelt naisluuletajalt, kellest enamik on tänapäeva lugejale tundmatud (M. Esna, A. Kink, E. Mägi, S. Lass, E. Aun, A. Luts, S. Söggel jt). Silmapaistvalt tõusevad esile vaid Lydia Koidula ja Anna Haava luuletused. Kogumiku juures on tähelepanuväärne asjaolu, et mõeldi ka raamatu välimusele. Umbes sada raamatut tuhandest valmistati ilukõites, kõnealusel on värviline kaaneillustratsioon, mille autor on O. Jepe Vönnust.

Leokese kirjastamisel ilmus veel paar ilukirjanduslikku kogumikku: Jakob Feldmanni „Lõbus naaber. Jutud. Toim. J. A. Veltmann“ (Viljandi, A. Peet) ning 1901 Elvine Feldmanni „Kodusel koldel. Luuletusi, jutte, kirjutisi“ (Viljandi, A. Peet). Need kolm kogu võivad tänapäeva lugejale huvi pakkuda ainult kirjandusloolisest aspektist, sest annavad pildi vähetuntud kirjanaiste ja -meeste harrastusest 19. sajandi lõpul.

Veel võib mainida selliseid väljaandeid nagu Friedrich Kuhlbarši kogu „Jõulu-pähkled ja teised luuletused. Noorele ning vanale“ (Viljandi, A. Töllasepp 1910); J. Söggeli „Jahi raamat. Jutte ja luuletusi. Toim. J. P. Söggel“ (Viljandi, A. Peet 1899); J. Söggeli „Elu toimed.

Jutud“ (Viljandi, A. Peet 1910); „Pühade külaline. Jutte ja luuletusi. Toim. J. P. Sõggel“ (Viljandi, A. Rennit 1899).

Proosast ilmusid mõned algelised tõlked. Paar näidet: Andrievs Niedra „Mees mehe vastu, ehk Sõrru suitsus. Vabalt eestist. R. Hansson“ (Viljandi, A. Rennit 1901–1902); „Erast ja Leonid ehk Tundeline ja külmavereline. Kaks karakterit. Karamzini järele vabalt H. Kahu“ (Jurjev, J. Tõnnisof ja T. Kukk 1900).

Hans Leoke kui endine koolimees püüdis oma kirjastustöös rõhku panna ka koolikirjanduse väljaandmisele. Kaastööd tegid talle koolimeistrid M. Kampmann, H. Namsing, Fr. Kuhlbars jt. Ilmusid laulu- ja noodikogud, samuti luule- ja jutukogud: „Kooli kannel: 176 ühe-, kahe-, kolme- ning neljahäälelist laulu eesti koolidele, ühtlasi ka Lasteaedadele ja kodulastele. Lisa Lühike noodiõpetus. Toim. Fr. Kuhlbars“ (Tallinn, M. Schiffer 1908); F. Kuhlbari „Kooli kandle kaitseks“ (Viljandi, A. Peet 1908); H. Namsingu „Uus laste lõbu. Jutte ja luuletusi. 1. raamat“ (Jurjev, J. Tõnnisof ja T. Kukk 1900); E. Feldmanni „Ema, tädi tuleb. Mõnusad jutud ja laulud lastele“ (Viljandi, A. Peet 1899); H. P. Sõggeli „Pühade külaline. Jutte ja luuletusi“ (Jurjev, J. Tõnnishof ja T. Kukk 1899).

Leokese väljaandel ilmus õpikuid, ülesannete kogusid ja sõnaraamatuid: „Saksa keele kool. Iseõppimiseks 1-2“ (Viljandi, A. Peet 1908); T. Veinmanni „Rehkendamise ülesanded eesti rahvakoolidele. 1. anne“ (Viljandi, A. Peet 1909), M. Kampmanni „Loogika õpetus. Õige mõtlemise juhatauseks“ (Viljandi, A. Peet 1895).

Leoke kirjastas ka omakoostatud raamatuid, nagu mõistatuste, laulude ja mängude kogu „Vigurivänt“ pseudonüümi Kevadelind all 1906. aastal ning ilma autorinime ja pseudonüümita „Naljaked pildid ja lustilised lood lastele“.

Talumehele olid teretulnud lihtsad põllumajanduslikud õpetused, kus autorina figureerib kõige rohkem põllutööinstruktor Ado Johan(n)son, kellelt ilmus mitmesuguse sisuga raamatuid: „Mõtteid eesti põllutöö olude korraldamisest“ (1908), „Liivimaa harimise õpetus“ (1909), „Üksikud heinaseltsid ja segaheina kasvatamine“ (1914). A. Johanson on toimetanud põllumehe tarvis raamatud „Karjakasvatamine põllumajanduses“, „Juhatus, kuidas hobuseid otsarbekohaselt kasvatada tuleb“ ning tõlkeramat „Lammaste pidamise õpetus“.

Julius Aamisepalt ilmusid „Eesti põllumehe loomakasvatus“ (1917) ja „Suhkrupeedi kasvatus ja siirupi valmistamine“ (1919).

Et Leoke oli Viljandi Eesti Põllumeeste Seltsi liige, laskis ta trükkida seal peetud kõnesid seerias „Kirjad põllutööst“.

Leokese kirjastamisel ilmusid ka mõned filosoofilist laadi kirjatükid, nagu skulptor A. Weizenbergi „Kirjeldused“ I (1914), Fr. Kuhlbari (Willi Andi) „Kes on Kalevipoeg, Suur Tõll ja nende kaastegelased“ (1911). Samalt autorilt ilmus veel autobiograafiline „Unikülast Viljandi“, mis on trükitud Kuhlbari kõne järgi tema 75. aasta sünnipäeva tähistamisel 5. augustil 1916.

Leoke jäädvustas ka publitsisti ja kirjandusloolase Willem Reimani kõne „Sakala maa ja Sakala rahvas“, mille too pidas 30. juulil 1906 põllumeeste seltsi rahvapeol.

Viljandi kohta andis Leoke välja „Viljandi linna juhi“ eesti ja vene keeles koos linna plaani ja paljude muude „tarviliste teadetega“. Kodulinna kohta ilmus ka üks venekeelne raamat.

Kirjastuses ilmusid kalendrid „Käepärast“, „Tasku tähtraamat“ ja „Kodu kalender“, mida tavaliselt trükiti 5000 eksemplari, aga 1909. aastal ulatus selle tiraaž isegi 10 000-ni (EKM EKLA, f. 224, m. 94: 4, l. 46–47).

Märkimata ei saa jätta ka seda, et Hans Leoke oli Viljandis E. Ringi kõrval teine suur postkaartide väljaandja. Postitemplite alusel otsustades kirjastas H. Leoke koloreeritud postkaarte aastatel 1908–1916 (Parre 2007, 62).

1902. aastast hakkas H. Leoke kasutama oma kirjastuse kunsti-pärast märki, mille talle oli valmistanud kunstnik Peet Moorats.

Erilise tähtsuse omandab Hans Leokese elus näitekirjanduse trükkimine.

Näitekirjandus on olnud üks tagasihoidlikumalt esindatud žanre meie kirjanduslikus minevikus. 1966. aastal kirjutatakse niimoodi: „Näitekirjanduses toimus sajandi lõpukümnenditel kasvamine peasjalikult laiuti. Näitemänguharrastuse levimine linnadest ka väiksemasse keskustesse ja maale elava nõudmise jõukohase repertuaari järele. Seda tellimust ruttas täitma hulk küsitavate eeldustega kirjamehi, kes pahatihti piirdusid võrkeelse jandikirjanduse mugandamisega. Sajandivahetuseks oli eesti keeles trükkis ilmunud juba tublisti üle saja näidendi, kuid püsivama väärtusega algupärandite osa nende hulgas on suhteliselt õige tagasihoidlik“ (Eesti kirjanduse ajalugu II 1966, 389).

Esile võib tõsta Juhan Kunderi „Kroonu onu“, Lydia Koidula näidendeid, Carl Robert Jakobsoni näidendit „Artur ja Anna“ ning uute

arvestatavate autoritena tulid juurde August Kitzberg ja Jakob Liiv. 19. sajandi lõpul levis laialdaselt võõraste näidendite mugandamine eesti keelde, mis mõneti hakkas algupärase näidendi arengut pidurdama.

Aastatel 1901–1917 ilmus 417 erinimelist näitekirjanduse hulka kuuluvat teost (Antik 1936, 36).

20. sajandi algul levisid meie ajakirjanduses sõnumid ligemale saja näitetrupi tegevuse kohta üle kogu maa. Teatritegemisest nakatunud inimeste hulka võis arvestada paari tuhandega. Kui silmas pidada, et ametlike andmete järgi oli Eestis 1905. aastal lisaks 84 laulu- ja mänguseltsile 63 karskusseltsi, 12 kooliseltsi ja kaks raamatukoguseltsi, kus samuti tihti näitemänguõhtuid korraldati, ning näiteringid tegutsesid paljude koolide juures, oli see arv muidugi tunduvalt suurem (Kask 1970, 121).

Tõsine takistus näitemänguharrastusele oli sobiva repertuaari puudumine. Et siin valitses tühik, tehti katseid spetsialiseeruda näitekirjanduse väljaandmisele ja levitamisele, kuid tulutult. Kõige püsivamalt ja edukamalt tegutses sel alal Hans Leoke. Ta orienteerus asjaarmastajate truppide vajadustele, et näidendi levikus kindel olla. Ta hakkas välja andma nii algupärandeid kui eesti keelde mugandatud näitemänge.

Leokese kirjastatud näendid hakkasid ilmuma sarjas „Rahva näitemängud“. Sarja esimene väljaanne oli kooliõpetaja Mats Laarmanni ühevaatuseline naljamäng „Koguni kogemata kombel“ (Viljandi, A. Tõllasepp 1902). Sellele järgnes Hugo Mülleri „Järk-järgult ehk hirmus unenägu. Viiejärguline rahvamäng laulu ja tantsuga. Eestistanud Heinrich Graf“ (Viljandi, A. Peet 1903).

Leokese näitekirjandusliku tegevuse uurija Abel Nagelmaa resümeerib tema tegevust järgmiselt: „Ta ostis autoritelt algupärandite ja tõlgete käsikirju, nõutas neile draamatsensorilt etendamisload ja laenutas neid siis vastava tasu eest näiteseltskondadele mängimiseks. Suuremat menu töötavad näendid aga avaldas ta trükis. Leokese kirjastuselt ilmus kahekümne aastaga (1902–1922) 140 näidendit, mis moodustab umbes 1/3 kogu toleaeegsest näitekirjanduse toodangust. Lisaks sellele omandas Leoke teistelt kirjastajatelt veel 44 trükitud näidendit. Üldse aga kuulus tema näitemängusarja ligi 700 teost, millest suurem jagu oli käsikirjas“ (1972).

Leoke andis välja lihtsakoelisi olustikulisi näidendeid, naljamänge ja sentimentaalseid kurbmänge. Tema nõudmised teoste kunstilise väärtuse suhtes olid väikesed. Leokese kirjastatud algupärandite üldine tase ulatus harvadel juhtudel üle keskpärase. „Rahva näitemängude nimekirjas“ (1912) esinevad algupärandite autorid, kellest on ära toodud

ka fotod: O. Brunberg (Bruno Berg), J. A. Feldmann, T. Veldemann, J. Leppik, P. Madisson, P. Jakobson, H. Avikson, J. Sõggel, A. Weizenberg ja A. Rennit. Autorite hulgas on ainult üks väljapaistev nimi – August Kitzberg. Pikemalt tasub peatuda ka Jakob Liivi ja Christian Rutoffi nime juures, kellele hiljem lisandus veel üks omal ajal üsna tunnustatud näitekirjanik Heino Anto.

Allpool järgnevad näited, mis annavad üldise pildi Leokese kirjastatud näidenditest.

Levisid karskusteemalised näitemängud: Paul Madissoni „Laen ja vargus. Algupäraline karskuse sihiline näitemäng“ (Viljandi, E. Ring 1906). Karskuspropaganda eesmärgil kuhjatakse sündmustik üle võigaste naturalistlike joomastseenidega, mis varjutavad kõik muu.

Palju nõuti sentimentaalseid kurbmänge. Iseloomulik autor on siin Oskar Brunberg (Bruno Berg). Tema kurbmängud eesti rannarahva elust „Ranna piiga“ (1907), „Marutõbine“ (1909) ja „Metsajärve salakütid“ (1909) on traagilise, kuid väheveenva finaaliga.

Sageli mängiti dramaatiliste stseenidega tragöödiad. Kõige populaarsemad olid aga ühevaatuselised nalja- ja lustmängud, mida oli lihtne ära õppida ja hea ette kanda. Suurem osa sellist liiki näidendeid olid tõlked ja mugandused, kuid esines ka algupärandeid, näiteks Jaan Leppiku „Õue Anne õnn. Nali ühes vaatuses“ (2. tr, Viljandi, A. Peet 1906).

Rohkem tähelepanu äratasid Peeter Jakobsoni kirjutatud naljamängud, näiteks „Kustas kosib Mihklit“ (2. tr, Viljandi, E. Ring 1912). Juures oli märkus: „Eesti kirjanduse võidupidul 1890. a. II auhinnaga kroonitud.“

Pseudomütoloogilise sisuga romantilis-sentimentaalne nn muinasjutulise „ilunäitlusena“, kus tundmusterohkest tegevusest võtavad osa ülemaised olendid, võib nimetada Anton Jürgensteini kurblikku luulelugu „Juta“ (kaaneillustratsioon K. Mägi, 2. tr, Viljandi 1914) (Tartu, J. Mällo) ja Peeter Turpi (pseud M. Lõunelane) muinasjutulist ilunäidendit muusika ja lauluga „Lossi kasvandik“ (Viljandi, A. Rennit 1905).

Kõiki eespool nimetatud näidendeid mängiti omal ajal edukalt meie maalavadel ja sellega nende tähtsus põhiliselt piirdubki.

Algupäraste näidendite väljaandjana on Hans Leokesel kõige suuremad teened nimeka draamakirjaniku August Kitzbergi teoste kirjastamises. Juba Kitzbergi esimesed külaelupildid tõusid ajajärgu vähepakkuvas lavakirjanduse pildis kindlalt esile.

Järgnevalt olgu toodud loetelu Leokese kirjastamisel ilmunud Kitzbergi näidenditest.

„Pila-Peetri testament. Nali kahes vaatuses. 2. parandatud trükk“ (Viljandi A. Tõllasepp 1913).

„Vana vanaga ja noor noorega. Nali ühes vaatuses. 2. parandatud trükk“ (Viljandi, E. Hunt ja A. Sammül 1913).

„Punga-Mart ja Uba-Kaarel. Viiejärguline näitemäng rahva elust. 3. trükk“ (Viljandi, E. Hunt ja A. Sammül 1913).

„Püve talus. Külaelupilt viies vaatuses“ (Viljandi, A. Tõllasepp 1910).

Külaelu kujutav näidend „Püve talus“ oli üks neid teoseid, mida Kitzberg oma loomingus eriti hindas (Altoa 1960, 347). Populaarseim oli aga viiejärguline näitemäng „Rätsep Õhk“ (2. tr Viljandi, E. Ring 1914).

Leokesel oli Kitzbergiga sõbralik ja usalduslik vahekord. Koostööst tingituna arenes nende vahel aastate kestel tihe kirjavahetus, kus peale ärisküsimuste arutati muudki. Sageli toetas kirjanik Leokese ettevõtmisi nõu ja jõuga.

20. sajandi esimesel kümnendil tõusid näitekirjanikena Kitzbergi, Lutsu ja Vilde kõrval esile Jakob Liiv, Christian Rutoff ja Heino (Hindrik) Anto.

Jakob Liivi parima näidendi, olustikudraama „Kolmat aega vallavanem“ uuendatud trükk ilmus Leokese kirjastamisel 1914. aastal (1. tr Tartus 1904). Peale selle andis Leoke välja Liivi lõbumängu „Pilved“ (1912) ja kurbmängu „Vare“ (1913), mis olid eelmisest keskpärasemad. Jakob Liivi näitekirjanduslik looming ulatub ühes käsikirjadesse jäänud teoste ja lastenäidenditega kahekümneni. Tema žanriline haare on laiem kui ühelgi varasemal eesti näitekirjanikul, ulatudes värsstragöödiast satiirilise komöödiani, lastenäidendeidest sotsiaalseid probleeme käsitleva draamani (Eesti kirjanduse ajalugu II 1966, 457).

Leokese kirjastamisel on ilmunud Christian Rutoffi esiknäidend „Vastu vett. Vaatemäng neljas järgus“ (2. tr Viljandi, E. Ring 1911) ja „Kahepaiksed. Algupäraline näidend kolmes järgus“ (Viljandi, A. Rennit 1911, 2. tr E. Ring 1917).

Heino Antolt on Leokese kirjastamisel ilmunud „Kui torm vaikib. Kolmevaatusline draama“ (kaaneillustratsioon K. Mägi, Viljandi, E. Hunt ja A. Sammül 1914).

Leokese kirjastusest on läbi käinud ka rahvakirjanik Oskar Lutsu

Konrad Mägi kaaneillustratsioon Heino Anto näidendile „Kui torm vaikib“.

realistlikud lühikomöödiad „Ärimehed“ ja „Paunvere käsikirjad“. Kahjuks on mõlemad näidendid kirjanikule tagasi saadetud (EKM EKLA, f. 224, m. 94: 3, l. 14). Arvatavasti ei jõutud vastastikusele kokkuleppele kirjastamise tingimuste suhtes.

Et algupärast draamakirjandust oli vähe, alustati kriisi lahendamiseks proosateoste dramatiseerimist. Leokese kirjastatud eesti algupärandite lavavariantidest võib nimetada järgmisi: Olga Antsoni „Nõia tütar. Viie vaatusline näitemäng rahva elust, lähemast minevikust (Juhan Liivi jutu järgi)“ (Tallinn, V. Ehrenpreis 1911), H. Aviksoni „Läbiotsimine. Naljämäng kahes vaatuses (Eduard Vilde jutukese „Kodanlised naljad“ järele näitelavale seadnud V. B. Plasmidict)“ (Viljandi, A. Peet 1908). Kahjuks oli Leokesel selle näidendi pärast suuri pahandusi.

1969. aasta ajakirjas „Keel ja Kirjandus“ selgitab Abel Nagelmaa tekkinud olukorda lähemalt. Selgus, et seade oli tehtud ilma Vilde nõusolekuta ja selle näitelaval esitamine ei olnud lubatud. Leoke oma viga ei tunnistanud, öeldes, et kirjastama asudes ta kirjaniku nõusoleku puudumisest ei teadnud. Vilde aga nõudis kahjutasu ja ähvardas kohtuga. Et asi lõpuks vaibus, võib arvata, et leiti osapooli rahuldav lahendus.

Suurem osa Hans Leokese „Rahva näitemängude“ sarja näidendeid olid tõlked ja mugandused, ülekaalus saksa kolmanda-neljanda järgu autorite naljamängud, mis olid asjaarmastajatele kõige jõukohasemad. Tõlked olid keeleliselt algelised ega vastanud originaalile.

Tihti kohandati sündmustik meie oludele ja muudeti nimed eestipäraseks. Sellised olid R. Kneiseli „Mõisavalitseja saladus. Neljajärguline lõbumäng. Eesti keelde seadnud H. Graf“ (Viljandi, A. Rennit 1903), „Ainult kolm sõna. Lõbumäng ühes vaatuses. Tlk. Mats Laarmann“ (Viljandi, A. Peet 1906), „Abivaimud. Naljämäng ühes vaatuses. O. Stoclasseri järele eestistanud Andres Rennit“, „Laenatud naene. Naljämäng ühes vaatuses. Eesti keelde Mihkel Aitsam“, „Usu ja looda. Näitlik pilt perekonna elust ühes vaatuses“.

Eespool loetletud repertuaari ei tarvitatud parematel lavadel ning kaalukamates seltsides ja näitetruppides, rääkimata kutselistest teatritest, mis loodi 20. sajandi esimese kümnendi lõpul. Nemad vajasid häid algupärandeid ja väärtuslikke sotsiaal-psühholoogilisi tõlkenäidendeid, mille väljaandmine ei olnud Leokesele aga jõukohane.

Tühiste komöödiate ja jantide kõrval ilmus Leokese väljaandel siiski ka ühiskonnakriitilisi tõlkenäidendeid. Tõlke kvaliteet oli küll kehv, kuid omal ajal oli neil tähtis koht ka paremate näitetruppide repertuaaris.

Ühe 20. sajandi alguse mõjukama välisautori Henrik Ibseni töödest andis Leoke välja järgmised: „Rosmersholm. Neljavaatusline näitemäng. Eesti keelde P. Grünfeldt“ (Viljandi, E. Ring 1911) ja „Seltskonna toed. Näitemäng neljas järgus. Eesti keelde P. Grünfeldt“ (Viljandi, A. Rennit 1911).

Leokese vahendusel ilmus sama tõlkija tööna saksa kirjaniku Otto Ernsti (kodanikunimi Otto Ernst Schmidt) „Kasvataja Flachsmann. Naljamäng kolmes järgus“ (2. tr Viljandi, E. Ring 1911).

Soome kirjanikest on esindatud E. Willmani „Lyyli. Viievaatusline näitemäng. Eesti näitelavale toim. A. Johannson“ (Viljandi, A. Tõllasepp 1903), J. Linnakoski „Igavene võitlus. Näitemäng. Tlk. A. Johannson“ (Viljandi, A. Tõllasepp 1905).

Hollandi kirjanikult Herman Heijermansilt ilmus draama kalameeste elust „Lootus õnnistuse pääle“ (Viljandi, A. Rennit 1912).

Esindamata ei olnud ka vene kirjanike tõlked.

„Öömaja. (Põhjas) Näitlik pilt langenud inimeste elust. Neljas vaatuses. Kirj. Maksim Gorki. Venekeelse alguskirja ja Saksakeelse tõlke järele eestist. Harry Rudolff“ (Viljandi, A. Tõllasepp 1903); „Põhjas. Pildid rahva elust neljas vaatuses. M. Gorki“ (Viljandi, A. Tõllasepp 1904 – lubati välja anda küll raamatuna, kuid etendamisluba ei saadud); „Maikuu öö ehk Uppunud neiu. N. Gogoli järele Hermann Raid“ (Viljandi, A. Peet 1902); „Vanapoisi kihlus. Naljamäng kolmes vaatuses. Gogoli järele ümber teinud A. Roots“ (2. tr Viljandi, E. Ring 1911); „Kuidas meie ajal kositakse. Nali ühes vaatuses. A. Tšechovi järele J. Markus“ (2. tr Viljandi, E. Hunt ja A. Sammul 1913).

Näidendite kirjastamise kõrval oli Leokese südameasjaks väikegrupide kunstilise taseme tõstmine. Ta andis välja mitmeid õpetusi ja käsiraamatuid asjaarmastajatest näitlejatele ja „näitemängu toimepanejatele“. Need ilmusid ühise pealkirja all „Näitemängija“, näiteks sarja teine raamat oli „Kuidas võib näitemängijaks saada“ (Viljandi, A. Peet 1905).

Leoke kirjastas ka saksa keelest tõlgitud raamatud „Käsiraamat asjaarmastaja näitlejale“ ja Kaarle Halme „Juhatus näitlejatele ja näitemängude toimepanejatele“.

20. sajandi algul hakkas välja kujunema lastenäitekirjandus.

Kuni 1917. aastani ilmus poolsada lastenäidendit, enamik neist Leokese vahendusel (Järv 1977, 332).

Leoke oli lastenäidendite kirjastamisel teerajaja. See tööloik oli talle

väga südamelähedane, sest veel koolis töötades tundis ta suurt puudust lastenäidenditest. Nüüd oli tal võimalik seda lünka täita, sest vahepeal ei olnud asi paranenud.

Viljakamate autoritena esinesid T. Veldemann (osalt varjunimede Kibe, Onu ja Pind all), J. A. Feldmann, J. Normann-Põhjalane ja J. P. Söggel.

Kunstiväärtuslikumaid lastenäidendeid pakkus August Kitzberg. Tema sulest ilmus muinasjuttude ainetel loodud naljamäng „Kaval Ants ja Vanapagan“ (kaaneillustratsioon K. A. Hindrey, Viljandi, E. Ring 1912), mis oli parim ja menukaim lastenäidend kõnealusel perioodil ning hiljemgi. Populaarne oli ka jõulumäng „Meie kuuskede haldjad sosistavad“ (Viljandi, E. Ring 1912), mille A. Kitzberg seadis lavale Franz Woenigi näidendi järgi.

Kitzbergi abikaasalt Johannalt ja kooliõpetajast vennalt Jaanilt ilmus Leokese kirjastuse vahendusel mõlemilt üks lastenäidend: Jaan Kitzbergilt „Kuulp Ants. Lastepidu näitemäng“ (E. Ring 1911) ja Johanna Kitzbergilt „Atsi jõulud. Lastenäidend kolmes pildis“ (E. Hunt 1919).

Hans Leoke on olnud ka tolle aja menukaima lastenäidendite kirjutaja Tõnis Veldemanni peamine kirjastaja. Esimesena nägi ilmavalgust Christian Anderseni „Lumekuninganna“ ainetel kirjutatud näitemäng kolmes järgus pealkirjaga „Lumememm“ (Viljandi, A. Rennit 1904). Sellele järgnes ridamisi algupäraseid lastetükke: „Vale palk“ (1904, 2. tr 1914), „Hää öde“ (1905), „Tädi kingitused“ (1906), „Rööm ja lootus“ (1907) ning „Õiglane meel“ (1907). Aastal 1911 ilmus veel kaks näidendit: „Kuidas küli, nõnda lõikus“ ja „Vanemuise sõbrad“. Viimaseks näidendiks jäi muinasjutulise sisuga kahes trükis ilmunud näitemäng „Pöialpoiss“.

Teiseks enamkirjastatud autoriks oli Johannes Normann-Põhjalane (J. Normann), kellelt ilmus mitu lastenäidendit koos lauludega: „Armsal õhtul“ ja „Jõulupuu all“ (mõlemad 1914) ning „Kenal kevadel“ ja „Vaenelaps“ (mõlemad 1917).

Teiste autoritena võib nimetada Jaak Söggelit, kellelt ilmus „Mängu-aed. Mängud ja lustinäidendid lastele. 1. jagu“ (1902), ja Jakob Feldmanni, kelle näidendid olid „Jõulu ingel“ ning „Küürak Karl“ (mõlemad 1906).

Hans Leoke kirjutas ka ise lastenäidendeid, kuid rohkem olid need küll võõraste tööde mugandused. Ta esines varjunimede Kevadelind ja H. L. all, suuremalt jaolt aga hoopis ilma pseudonüümi ja autorinimeta.

Näiteks ilmusid „Enese parandaja“ Brunneri järgi ja „Herkules teelahk-mel“ G. V. Kochi järgi ning omakirjutatud „Vennake ja õeke“, „Ööpik ja õetütar“, „Töö ehk tarkade kivi“, „Pöialpoiss ja lilled“, „Maja vaimud“, „Isa sünnipäevaks“, „Talve tulek“, „Haldjad“, „Marja Madli ehk Leitud sõrmus“, „Jõulu õnn“ ja „Aasta oma lastega“ (EKM EKLA, f. 224, m.14: 7).

Need jäid koolitarbelise tähtsusega töödeks, kuid Leoke tegi need südamega. Ta on kirjutanud: „Mina ei ole kirjamees vaid olen enne-mini ärimees, aga raamatuid, nimelt lasteraamatuid (=näitemängusid), mis ma olen kirjutanud, ei tee ma mitte sellepärast, et nende pääl oma nime näha“ (EKM EKLA, f. 224, m. 9: 2, l. 59).

Enamik lastenäidendeid olidki võõraste näidendite mugandused või proosapalade dramatiseeringud. Nende tase oli nõrk, aga ometi ei saa kahelda nende vajalikkuses antud ajajärgul (Krusten 1995, 93).

Näidendite laenukogu ja raamatute nimekirjad

20. sajandi algul oli Hans Leokesel Eesti suurim ja täielikem näiden-dite laenukogu, kuhu ta püüdis soetada kõik eestikeelsed väljaanded. Kogusse kuulusid eelkõige omakirjastatud näidendid ning peale nende ostetud raamatud ja käsikirjad. Mõnelt kirjastajalt omandas Leoke ostu teel näidendeid koos kõikide õigustega nende üle. Kirjastuslepingu alu-sel A. Leokese ja G. Pihlakase vahel 1. novembril 1911 müüs Pihlakas oma ja teiste kirjastatud näidendid Leokesele ära ning võttis kohustuse alates lepingu sõlmimise päevast viie aasta jooksul mitte ühtegi näite-mängu kirjastada (EKM EKLA, f. 101, m.1: 20).

Et näitemänguharrastajaid oli hulgaliselt, oli kogul hea minek. Näidendeid laenutati tasu eest, samuti nõutas Leoke mänguluba nen-dele näidenditele, mille üle tal ainuõigust polnud. Laenamistingimused toodi ära näidendite nimekirjades, mida saadeti tellijaile koju kätte 10-kopikalise margi eest, seltsidele ja koolidele aga tasuta.

Tellija võis taotleda kas ainult mänguluba või koos sellega osta või laenata näidendiraamatuid. Tellimust esitades tuli teatada ka etenda-mise päev ja koht, et politseist luba saada.

Tellimusi tuli igast Eesti nurgast ja kaugemaltki. Näiteks Helsingi Eesti Tööliste Lugemisingkond palus saata täieliku näidendite nimekirja ja kõik uuemad näidendid (EKM EKLA, f. 224, m. 50: 20). Peterburi Eesti Näitemängu Ringkonnakomitee palus aga saata „Jõulu ootel“ ja teisi lastenäidendeid.

1916. aastal on teater Vanemuine laenanud H. Anto „Kui torm vai-

kib“, Helsingi Eesti Haridusselts sama autori „Kooliõed“ ning Peterburi Eesti Haridusselts K. Halme „Murdunud“ (EKM EKLA, f. 224, m. 100: 5, l. 3/47).

„Rahva näitemänge“ telliti 1912. aastal 531 ja 1915. aastal 439 korda (EKM EKLA, f. 224, m. 100: 4 ja m. 100: 5).

Populaarsemad mängutükid olid Rutoff-Rajasaare „Kahepaiksed“ ja „Vastu vett“ ning Kitzbergi näidendid, eriti „Püve talus“, mis hooga valutas kõik maalavad ja mida mängiti ka kutselistes teatrites.

Viljandis on mängitud aastatel 1910–1913 H. Heijermansi „Lootust õnnistuse pääle“ (lauluselts Koit), K. Halme näidendit „Murdunud“ (Viljandi Eesti Põllumeeste Selts), C. Rutoffi „Kahepaikseid“ (Viljandi Esimene Lugemisring) ja palju muud.

Pärast Hans Leokese surma jäi laenukogu poegade Elmari ja Jaani valdusse. Juba 1922. aastal lõpetati näidendite kirjastamine ja laenutamine. Raamatukauplus kestis edasi Jaan Leokese juhtimisel.

1933. aastal müüdi laenukogu tõusvale teatrikirjastajale Taavet Mutsule (EKM EKLA, f. 224, m. 92: 10).

Väga hea ülevaate Hans Leokese kirjastustegevusest annavad tema välja antud raamatute nimekirjad. Ta trükkis kirjanduse parema leviku eesmärgil nimekirju nii enda kirjastatud kui ka kaupluses müügil oleva kirjanduse kohta. Et Leoke oli peamiselt näidendikirjastaja, moodustavad valdava osa nimestikest kataloogid „Rahva näitemängude“ sarjast, muu kirjanduse loendeid avaldas Leoke palju vähem. Ilmus ka mahukaid koondnimekirju.

Näidendeid asus ta kirjastama 1902. aastal ja esimesed kolm nimestikku ilmusid juba järgmisel aastal.

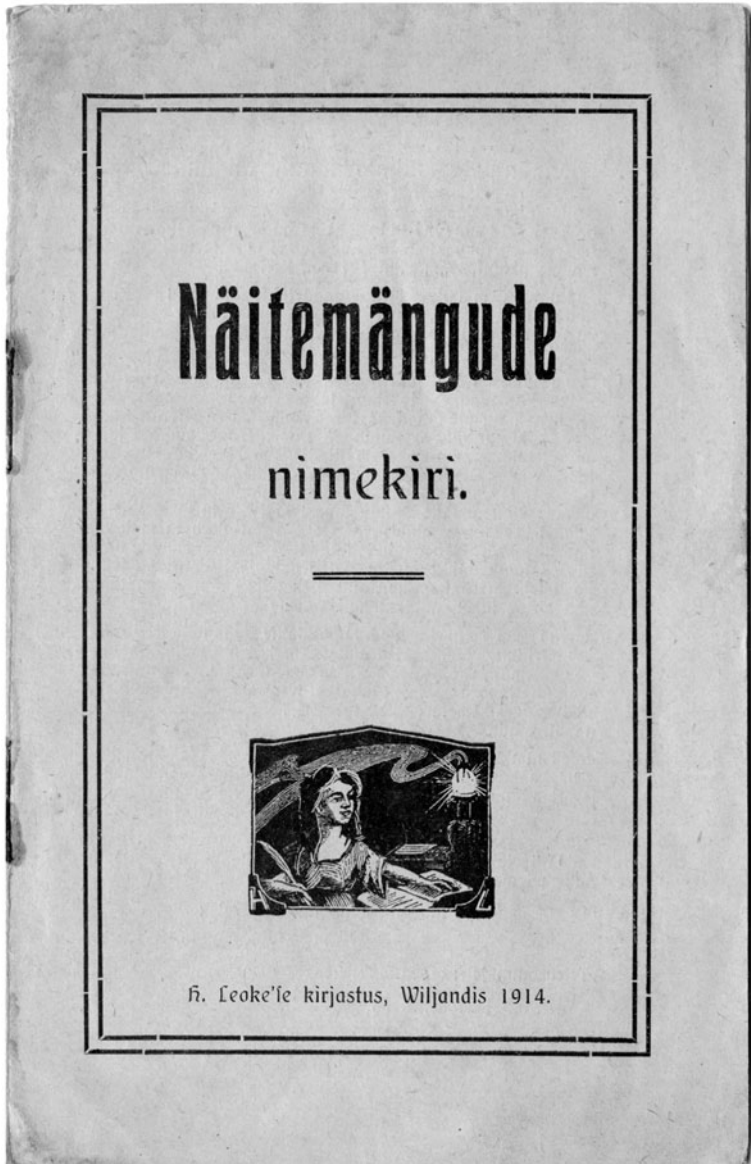
H. Leokese uute Rahva Näitemängude nimekiri. Viljandi, 1903, A. Renniti tr 8 lk.

H. Leokese uute Rahva Näitemängude nimekiri. Viljandi, 1903, A. Tõllasepa tr 6 lk.

H. Leokese uute Rahva Näitemängude nimekiri. Viljandi, 1903, A. Renniti tr 4 lk.

Aastail 1904–1911 ilmus mitu nimekirja, mahukaim neist oli 1908. aastal trükitud 32-leheküljeline koondnimekiri, milles on registreeritud 250 väljaannet.

Sisult üks täielikumaid ja mahukamaid nimekirju ilmus 1912. aastal

„Näitemängude nimekirja“ (1914) kaas, millel on Peet Mooratsi kujundatud Leokese kirjastuse märk.

E. Ringi trükikojas. See oli 108 lehekülge pikk, nimekirjas oli 118 näidendit täisealistele ja lastele. Eessõnas tuuakse ära näidendite tellimistingimused.

Eraldi koos sisukokkuvõtetega ilmus „Laste näitemängude nimekiri“, mis sisuliselt langeb kokku 1912. aastal ilmunud „Rahva-Näitemängude nimekirja“ rubriigiga „Näitemängud lastele“ ning milles on 52 näidendit.

Aastail 1880–1917 ilmus umbes 165 iseseisvat raamatukaubanduslikku nimekirja. Esikoht nimestike arvu poolest kuulub J. Ploompuule, kes alates 1900. aastast andis Tallinnas välja 32 kataloogi. Järgnesid Hans Leoke, kes 1903. aastast andis Viljandis välja 30 kataloogi, ning A. ja K. Busch, kes alates 1888. aastast andsid Tallinnas välja 14 kataloogi. Oma eksliibris, mida kasutati kaaneilustusena, oli kirjastusühisuste Noor-Eesti ja Postimees kõrval ka Leokesel (Pikhof 1970, 130–131).

Näitemängude nimekirju andis hiljem isa töö jätkajana välja ka Jaan Leoke.

Hans Leokest tunti kui väga head reklaamimeistrit. Nagu iga teinegi ärimees, huvitas teda, et rahvas oleks tema kauplusest ja kaupadest hästi informeeritud. Oma äri reklaamimiseks levitas ta mööda maad reklaamlehti salmikestega, mille järgi võis isegi laulda viisil „Vares, vaga linnukene“:

*Kui on asja Viljandisse,
astke Leokste poodi sisse.
Sääl on kaubad kaunimad
ja võimalikult odavad...*

Selliseid ja teistsuguseid, sageli väga pikki salme, milles olid kõik kaubad täpselt üles loetud, laskis ta trükkida oma ja teiste kirjastajate kalendrites, raamatute ja nimekirjade tagakaantel ning aedvilja- ja lilleseemnete (mida tema kauplus müüs) hinnakirjades.

Kaupluse, selle juures asuva laenukogu ja välja antud kirjanduse kohta ilmus sageli teadaandeid Viljandi ärimeeste kalendrites. Et Leokesel oli äriiline kontakt peaaegu kõikide Eesti ajalehtedega, avaldas ta sageli reklaami ka nendes.

Linnas posti küljes oli püsiv plekist alusel reklaamtahvel poe kohta ja suurtel rahvapidustustel suured reklaamid äri kuulutustega. Rahvasuus liigub legend Leokese osavuse kohta, millega ta reklaamis oma äri maadleja Georg Lurichi külaskäigu ajal. Maadleja oli peatunud

Leokese juures ja omavahelisel kokkuleppel lasi Lurich end Leokesel võita, demonstreerimaks vana eesti viisi maadlust jala tahapanemise-
ga. Kuuldused sellest levisid kiiresti ja loomulikult tahtsid kõik kanget
Lurichi võitjat näha. Muidugi kandis Leoke hoolt, et keegi kauplusest
tühja käega ei lahkuku (Priidel 1971, 77).

Bibliofilne tegevus

Poleks õige jätta rääkimata Leokesest kui ühest suuremast eesti
bibliofilist. Ta püüdis juba varasest noorusest koguda kõiki eestikeel-
seid väljaandeid, raamatute kõrval ka kalendreid, ajakirju ja ajalehti.
Harrastus aina süvenes ja ta tegi seda püsivalt elu lõpuni. Kui omaaegse
suurima eesti bibliofiili Mihkel Jürgensi kogu Pärnus müügile lasti, oli
ka Leoke kohal ning sealt sai ta juurde palju teda huvitavaid haruldasi
väljaandeid.

Raamatuid koguda oli palju lihtsam, kui Leoke juba kauplust pidas
ning oli ühenduses paljude kirjastajate ja trükikodadega. Igast nimetu-
sest, mille ta oma kauplusele muretses, jättis ta ühe eksemplari arhiiv-
raamatukogusse. Raamatuid muretses ta ka erasikutelt.

1920. aastate paiku oli Leokese raamatukogus ligi 15 000 erinime-
list eestikeelset raamatut ja 1000 aastakäiku ajalehti ja ajakirju (EKM
EKLA, f.224, m. 106: 1, 351 l.).

Leokeste arhiivkogus leidis muide selliseid haruldusi nagu
L. Koidula näidendite „Kosjaviinad ehk Kuidas Tapiku pere laulupidule
sai“ ja „Maret ja Miina ehk Kosjakased“ käsikiri, Eesti esimese laulupeo
afišš ning C. R. Jakobsoni ringkirju „Sakala“ ilmumise kohta.

Arhiivraamatukogu oli Leokese suur kiindumus ja sellega olid tal
omakasupüüdnud eesmärgid. Ta soovis, et raamatukogu jääks ter-
vikuna Viljandisse, ning unistas muuseumi asutamisest. On säilinud
allikad, kus ta esitab üleskutse Viljandi põllumeeste ja hariduse seltsile
asja algatamiseks. Samuti on Leokesel valminud muuseumi esialgne
põhikiri (EKM EKLA, f. 224, m. 15: 6, 11 l.).

Muuseumi asutamise eesmärgil hakkas ta koguma igasuguseid kul-
tuuriloolisi väljaandeid peale raamatute: seltside põhikirju, aruandeid,
näituste katalooge, ärde kuulutusi ja katalooge, hinnakirju, koosoleku-
kutseid, linnavaateid, inimeste, koolide ja asutuste fotosid, kunstiteo-
seid, postkaarte, eksliibriseid, koduloolist materjali linna ja selle ümb-
ruse aja- ning kultuuriloo kohta.

Pärast Hans Leokese surma jäi rikkaliku arhiivkogu valdajaks tema

vanem poeg Jaan Leoke. Algul püüdis Jaan isa soovi täita ja kogu tervikuna Viljandisse jätta, kuid ükski asutus ei leidnud võimalusi sellist suurt raamatukogu tervikuna osta. Kannatlikult püüdis Jaan pärandusele uut omanikku leida. Ta saatis kirju kõigile mõeldavatele asutustele, organisatsioonidele ja eraisikutele.

1929. aastal kirjutatud kirjas haridusministeeriumile annab Jaan Leoke põhjaliku ülevaate oma arhiivkogust (EKM EKLA, f. 224, m. 43: 24). Ta kirjeldab, et kogus on peaaegu kõik eestikeelsed raamatud, mis 1864. aastani ilmunud, hilisematest 95%. Täielikult on esindatud teatri-, põllumajandus-, muusika- ja lastekirjandus, kalendrid, kataloogid ja nimekirjad. Küllalt suur kogu on „Baltica“ trükiseid mitmes keeles. Erilist tähelepanu väärivad originaalväljaanded määrustest ja korraldustest Eesti-, Liivi- ja Kuramaa üle 1688–1842 (alates 1843. aastast on üksikuid).

Sellistest pikkadest tutvustavatest kirjadest hoolimata ei õnnestunud raamatukogu siiski tervikuna müüa. Nii hakkaski Jaan Leoke seda osade kaupa pakkuma. Ta andis välja kirjanduse odavmüügi nimekirju, kus raamatu hind võis alata vaid ühest sendist.

Lõplikult likvideeris kogu Leokeste pärija J. Keng.

On kiiduväärt, et Hans Leokese hoole ja armastusega kogutud raamatud leidsid koha meie raamatukogude ja muuseumide varamutes. Rikkalikust kultuuripärandist on saanud oma kogule täiendust Eesti Rahvusraamatukogu, Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Teatri- ja Muusikamuuseum, E. Vilde Muuseum, C. R. Jakobsoni Talumuuseum ja kõige rohkem Viljandi Muuseum. Osa läks ka erakätesse.

Hans Leokese raamatud on märgistatud templiga „Arhiiv Raamatukogu H. Leoke“ või „H. Leoke`se Arhiiv Raamatukogu“. Leidub ka venekeelset templit „Knižnaja magazin G. Leoke Fellin“.

Hans Leokese elutee jõudis õhtusse 16. augustil 1919. Ta on maetud Viljandi Riia maantee Vanale (Pauluse kiriku) surnuaiale. Tema kõrval puhkavad abikaasa Mari Leoke, kes suri 1954. aastal, ja poeg Jaan Leoke (1886–1959).

Teised Leokese pojad Elmar Osvald (1896–1972), Peeter (1892–1973) ja Hans (1888–1945) lahkusid kodumaalt ja elasid oma elu võõrsil. Neist viimane oli 1920. aastatel Eesti Vabariigi konsuli kt USA-s.

Peeter Leoke siirdus 1924 New Yorki, oli seal nädalalehe „Ameerika Eestlane“ tegevtoimetaja, „Meie Tee“ toimetuse liige ning aktiivne selt-sitegelane.

Kokkuvõte

Hans Leokese tegevuse tähtsus piirdus enne kirjastustegevuse algust peamiselt Viljandi ja selle ümbrusega. Aastatel 1872–1890 oli ta mitmel pool Viljandimaal igakülgsete kultuurihuvidega vallakooliõpetaja, agar seltsitegelane ja rahvaluule koguja. Koduvalla piiridest väljapoole liigub Hans Leoke oma tegevusega raamatukaupmehe ja kirjastajana.

Leoke asutas 1891. aastal Viljandisse esimese eesti raamatukaupluse ja laenuraamatukogu. Teiste tuntud eesti raamatukaupmeeste kõrval oli tal suuri teeneid omakeelse trükisõna levitamises.

Eesti kultuurilukku läks Leoke kirjastajana, kellenä alustas 1895. aastal, spetsialiseerudes näidendite väljaandmisele. Ta pidas esmajoones silmas asjaarmastajatest näitetruppide vajadusi kergemasuliste näidendite järele.

„Rahva näitemängude“ sarjas avaldatud algupärandite hulgas on aukoht August Kitzbergi teostel. Hinnatavad on ka Jakob Liivi, Heino Anto ja Christian Rutoff-Rajasaare näidendid.

Tõlkenäidenditest on mainimisväärsed H. Ibseni „Seltskonna toed“, J. Linnakoski „Igavene võitlus“, H. Heijermansi „Lootus õnnistuse pääle“ ja M. Gorki „Põhjas“.

Leokese raamatukauplusel oli Eesti suurim ja täielikem näidendite laenukogu, kust oli võimalik tellida näitemänge kõikidel teatritel, seltsidel ja koolidel.

Teerajajaks oli Leoke eesti lastenäidendite väljaandmisel.

Hans Leokesel oli elu jooksul kogutud rikkalik arhiivraamatukogu, kust on saanud täiendust Eesti Rahvusraamatukogu, Eesti Kirjandusmuuseum, Viljandi Muuseum, Eesti Teatri- ja Muusikamuuseum, C. R. Jakobsoni Talumuuseum ja eraisikud.

ALLIKAD JA KIRJANDUS

Käsikirjad

J. Leoke Eesti Haridusministeeriumile 1929. – EKM EKLA, f. 224, m. 43: 24.

J. Leoke. Hans Leokese elu ja tegevus. – EKM EKLA, f. 224, m. 20: 15.

J. Leoke. Märkmeid Hans Leokese suguvõsa kohta. – EKM EKLA, f. 224, m. 22: 10.

H. Leoke J. Leokesele 19. VI 1913. – EKM EKLA, f. 224, m. 18: 6.

H. Leoke. Päevikulised märkmed 25. X 1895. – **EKM EKLA, f. 224, m. 9: 2.**

H. Leoke Tarvastu Kooliseltsi Raamatukogu juhatusetele 11. X 1913. – **EKM EKLA, f. 224, m. 45: 9.**

H. Leoke. Vana-Võidu „Arumetsa“ kooli materjale 1874–1889. – **EKM EKLA, f. 224, m. 15: 2.**

Leoke, H. Viljandi Eesti muuseumi asutamise materjale 1912–1916 ja d-ta. – **EKM EKLA, f. 224, m. 15: 6.**

H. Leokese arhiivraamatukogu nimestik. – **EKM EKLA, f. 224, m. 106: 1.**

H. Leokese inventuuriraamat 1915. – **EKM EKLA, f. 224, m. 91: 1.**

H. Leokese ja L. Grafi vaheline üürileping 1. VIII 1909. – **EKM EKLA, f. 224, m. 92: 14.**

H. Leokese kirjastatud raamatute arvestusraamat. – **EKM EKLA, f. 224, m. 94: 4.**

H. Leokese kirjastusele läbivaatamiseks saadetud käsikirjade register 1910–1918. – **EKM EKLA, f. 224, m. 94: 3.**

H. Leokese näidendite laenutuse raamat 1914–1916. – **EKM EKLA, f. 224, m. 100: 5.**

Helsingi Eesti Töölise Lugemisringkond H. Leokesele 24. VIII 1907. – **EKM EKLA, f. 224, m. 50: 20.**

Kirjastusleping H. Leokese ja G. Pihlakase vahel. – **EKM EKLA, f. 101, m. 1: 20.**

Noor-Eesti H. Leokesele 28. IV 1913. – **EKM EKLA, f. 224, m. 66: 39.**

Ostumüügileping Elmar Leokese ja Taavet Mutsu vahel 1933. – **EKM EKLA, f. 224, m. 92: 10.**

G. Pihlakas H. Leokesele 18. IX 1910. **EKM EKLA, f. 224, m. 69: 28**

Pikhof, K. 1970. Raamatukaubanduslik bibliograafia Eestis aastatel 1880–1917. Diplomitöö. Tallinn.

J. Ploompuu H. Leokesele. – **EKM EKLA, f. 224, m. 70: 7.**

A. Reinvald H. Leokese raamatukauplusele 26. IX 1895. – **EKM EKLA, f. 224, m. 73: 33.**

Kirjandus

Alttoa, V. 1960. August Kitzberg. Tallinn.

Antik, R. 1936. Eesti raamat 1535–1935. Tartu.

Eesti kirjanduse ajalugu II. 1966. Toimetanud E. Nirk. Tallinn.

Järv, A. 1977. Varasemast eesti lastekirjandusest. Looming nr 2.

- Kask, K. 1970.** Teatritegijad, alustajad. Eesti teatrilugu – 1917. Tallinn.
- Krusten, R. 1995.** Eesti lastekirjandus. Tartu.
- Nagelmaa, A. 1969.** Eduard Vilde ja W. B. Plasmidict ehk Näidendi „Läbiotsimine“ telgitagused. – Keel ja Kirjandus nr 4.
- Nagelmaa, A. 1974.** Hans ja Jaan Leokese fond käsikirjade osakonnas. – Paar sammukest eesti kirjanduse uurimise teed VIII. Tartu.
- Nagelmaa, A. 1972.** Kui näitekirjandusel oli minekut. – Tee Kommunismile nr 84.
- Parre, T. 2006.** Koloreeritud vaatepostkaardid Viljandi Muuseumi fotokogus. – Viljandi Muuseumi aastaraamat. Viljandi.
- Priidel, E. 1971.** Viljandi ja kirjamehed. Tallinn.
- Puksoo, Fr. 1973.** Raamat ja tema sõbrad. Tallinn.
- Puksov, Fr. 1933.** Eesti raamatu arengulugu seoses kirja ja raamatu üldise arenemisega. Tallinn.
- Semper, J. 1969.** Matk minevikku I. Tallinn.

HANS LEOKE – BOOK MERCHANT AND PUBLISHER

Linda Sarapuu

The importance of the activities of Hans Leoke (8.01.1853/ 27.12.1852 JC/ – 16.08.1919), before he started his publishing activities, was limited mainly to Viljandi and its surrounds. In 1872–1890 he was a local school teacher with different cultural interests in several places in Viljandi county. He was an active figure in societies and a folklore collector. As he started work as a book merchant and a publisher, Hans Leoke moved outside the borders of his home parish.

Leoke founded the first Estonian bookshop and a lending library in Viljandi in 1891. Among other well-known Estonian book merchants he had great merits in promoting books in the Estonian language.

Leoke was recorded in the cultural history of Estonia with his publishing activities, which he started in 1895, specialising mainly in publishing drama works. He concentrated primarily to the need of amateur drama groups for plays with simple plots.

Among the original plays published in the series “*Rahva näitemängud*” (Popular Plays) the works of August Kitzberg are given an honourable place. Also the plays by Jakob Liiv, Heino Anto and Christian Rutoff-Rajasaar are highly appreciated.

Among translated plays „Pillars of Society” by H. Ibsen, “Eternal Fight” by J. Linnakoski, “On Hope, Heap of Blessing” by H. Heijermans and “The Lower Depths” by M. Gorky, should be mentioned.

Leoke’s bookshop owned the largest and most complete lending library collection of plays in Estonia, where plays could be borrowed by all theatres, societies and schools all over Estonia. Leoke was a pathfinder in publishing Estonian plays for children.

During his lifetime Hans Leoke collected an extensive archive library, from which items have been contributed to the collections of the Estonian National Library, Estonian Literary Museum, Viljandi Museum, Estonian Theatre and Music Museum, C. R. Jakobson Farm Museum and several private persons.